

Наташа МИЛИЋЕВИЋ*

„ГОСПОД-ИН, ГРАЂАНИН, ДРУГ, ПОДАНИК“:
ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ЈЕЗИК У СРБИЈИ 1944-1950.**

ABSTRACT: This paper analyzes the influence of political and social changes on language as a means of social communication in Serbia/Yugoslavia within the first few years after the World War II. In addition to the general linguistic changes which were indicating the altered social relations, as well as emphasizing the new values, this paper also discusses the changes that occurred between and within the political and social groups. Special attention is given to the reaction of the Serbian middle class (bourgeoisie) members pertaining to the linguistic changes, being themselves “sentenced” to „disappearance“ in the new structure of society and in the times of radical changes. Ultimately, the linguistic changes led to the altered state of consciousness and the creation of new societal identity.

KEY WORDS: social changes, language, Serbia/Yugoslavia 1944-1950, communists, Serbian middle class (bourgeoisie), identity

Већ су истраживачи одавно учили да политичке и друштвене околности утичу на језик. Преко језика су пратили како неко друштво изгледа у одређеном историјском времену, која су му обележја, какви су односи између појединих друштвених слојева и група и сл.¹ Због тога

* Истраживач-сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

** Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (№ 47027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ О томе како се и на који начин одржавају друштвене промене у језику написан је велики број књига. Међу њима скрећемо пажњу на неке које су биле подстицај за наше размишљање о односу припадника српског грађанства према новонасталим променама у језику као одразу друштвене реалности: Ranko Bugarski, *Jezik u društvenoj krizi*, Београд 1997; Исти, *Jezik u društvu*, Београд 1996; Дубравко Шкиљан, *Лингвистика свакодневице*, Нови Сад 1989; Del Hajmz, *Etnografija komunikacije*, Београд 1980;

је Колин Чери (Collin Cherry) за језик рекао да представља „огледало друштва“.² Осим тога, примећено је да се у мирно време језик мења споро и тешко, баш онако споро како су се мењали и друштвени односи и мисли чије је оруђе био језик. Тада су га углавном мењали, по природи своје дужности, књижевници и писци у тежњи да се, на пример, боље и сликовитије изразе. У другим случајевима, утицај су имали процеси модернизације друштва. Индустијализација је тако обогатила језик новим изразима, нарочито у сфери производње и привреде.³ Међутим, у време великих политичких и друштвених промена, као што је то случај са Србијом/Југославијом у првих неколико година после Другог светског рата, језик је и сам доживљава убрзан преображај. Те промене су започеле већ раније, у току тешких ратних сукоба у Југославији и Србији (1941-1945), када се радикално мењао и однос снага у политици и друштву. Сличне појаве обележиле су и друштва после Француске или Руске револуције.⁴ Једном речју, под притиском револуционарних политичких и друштвених промена мењао се и сам језик, а у исто време је и одржавао те промене.

Нове политичке и друштвене снаге, с доминантном улогом Комунистичке партије Југославије (КПЈ), после Другог светског рата преузеле су власт и контролу над политичким и друштвеним процесима. Оне су спровеле велики број разноврсних мера које су кидале са старим грађанским друштвом и његовим вредностима и успостављале „ново друштво“ са новим и другачијим односима. Нови друштвено-политички односи које су те снаге убрзано успостављале тражили су и нове облике изражавања. Стога су револуционарна обележја у говору и језику, карактеристична за чланове КПЈ, преплавила јавни и приватни живот. Сви чланови друштва морали су, а посебно грађани, који су сагледавани као класни и политички непријатељи, да прихвате промене како у сфери понашања тако и сфери комуникације. Грађани су били принуђени да мењају сопствене језичке навике и језичке обрасце и прихватају нове, ако нису желели да буду дискриминисани, одвојени од остатка друштва или неинтегрисани. На оне који се нису прилагођавали новим комуникационим правилима у јавном животу гледало се с подозрењем и сумњом. Због тога је за грађане компромис у прихватању измењених

Bazil Bernštajn, *Jezik i društvene klase*, Beograd 1979, итд. Не треба заборавити ни један историографски подстицај. Реч је о делу Мирослава Перишића, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века*, Београд-Ваљево 1998, 249-256.

² Наведено према: Jasna Janićijević, *Komunikacija i kultura. Sa uvodom u semiotička istraživanja*, Sremski Karlovci-Noví Sad 2007, 115.

³ М. Перишић, *н.д.*, 249-256.

⁴ *Историја приватног живота 4* (приред. Филип Аријес, Жорж Дибí), Београд 2003, 22-23.

начина комуникације један од важних предуслова у тежњи да се интегришу у „ново друштво“ и новоуспостављени друштвени поредак, који грађанина и све оно што га је одређивало нису видели као друштвено прихватљивог. Зависно од тога колика је била жеља припадника грађанства за укључивањем у нове друштвене односе зависио је и степен компромиса у области прихватања језичког обрасца који су инаугурисале револуционарне снаге. То је, у исто време, имало последице и на односе грађанских појединаца унутар сопствене групације.

Ако се изузму они који су у предратном и ратном периоду прихватили комунистичке идеје, готово сви грађански представници навикавали су се на нови речник и говор. Миодраг Б. Протић се, тако, сећао да се постепено „привикавао на ново стање, односе и људе“, али и „нове речи“.⁵ За грађанске припаднике било је посебно тешко и иритантно упорно ословљавање са „друже“ и „другарице“, што је у друштвеном општењу заменило њихове дотадашње „господин“ и „госпођа“.⁶ Исте речи користиле су се да означе и супружнике, што је старало појмовну збрку. Исидора Секулић се у једном писму Младену Лесковцу, априла 1945, о овој појави изразила са пуно ироније - уз „најсрдачније“ поздраве „другарицама“ Младена Лесковца и Васе Стајића, она каже: „Ви сад ваљда почињете нову серију заједничког живота: као истински другови и другарице. Ја се не шалим кад ово пишем. Има нешто врло јако и врло слободно у односу другова“.⁷ Непосредно после ослобођења ћерки оглашеног „народног непријатеља“ Владимира Велмар-Јанковића, тада девојчици од дванаест-тринаест година, Светлани, стигло је упозорење да господина мајора Станојевића не ословљава јавно са „господине“. „И тако је господин постао друг мајор Станојевић. Или је госпођа професор у школи постајала другарица професор“, сећала се она много година касније.⁸ Из јавне комуникације ишчезли су „грађанска друштвена углађеност, конвенције у понашању...“, примећивао је Борислав Пекић, али и бројни облици јавне учтивости и конвенционалне љубазности.⁹ У

⁵ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка: поглед с краја века 1900-1965*, Београд 1992, 225.

⁶ М. Б. Протић, *н.д.*, 225; Дејан Медаковић, *Ефемерис III*, Београд 1993, 295; Угљеша Крстић, *Најлепши позив на свету: забелешке једног издавача*, Београд 1994, 29.

⁷ Исидора Секулић, *Писма*, (приредио Радован Поповић), Сабрана дела, Нови Сад 2004, 424. Исидора Секулић – Младену Лесковцу, Београд, 13. април 1945. Радован Поповић је у једној својој ранијој књизи о животу и раду Исидоре Секулић ове њене реченице прогумачио као њено „прихватање нове лексике у обраћању“ (Радован Поповић, *Исидорина бројаница*, Београд 1996, 203). Међутим, ми нисмо тог мишљења. Уколико се анализирају њена писма после тог времена (бар она објављена у која смо имали увид) видљиво је да је она задржала грађански начин комуникације, о чему ће бити речи касније у раду.

⁸ Светлана Велмар Јанковић, *Прозраци*, Београд 2004, 206, 244-245.

⁹ Borislav Pečić, *Godine koje su pojeli skakavci III*, Beograd 1990, 420.

том смислу инструктиван је случај једне старице која је избегавала ословљавање било са друже, било са господине, употребљавајући безличан облик.¹⁰ Прича о принцу Ђорђу Карађорђевићу, коју нам је оставио командант града Београда Љубодраг Ђурић, на упечатљив начин сведочи о међузависности друштвених и језичких промена. Према њој, принц Ђорђе је, непосредно после ослобођења града, дошао да изрази лојалност новој револуционарној власти, али је, узгред, „замолио“ Љ. Ђурића да га не ословљава титулом „принц“, већ само са „Грађанине Карађорђевићу“, или још краће са „Грађанине Ђорђе“.¹¹ С једне стране, у питању је члан краљевске породице који се дуго налазио изван јавног живота (у душевној болници), и који је рат и револуцију доживео као сопствено „ослобођење“, а с друге стране, одбацивање титуле „принца“ и прихватање простог обраћања са „грађанине“ требало је да сведочи о коренитој друштвеној промени – новој друштвеној једнакости у којој нема издвајања и истицања на основу наслеђених права.

Поводом употребе поменутих речи огласио се неидентификовани сарадник рубрике „Доконих разговора“ у листу *Република*, који се потписивао као „Доколичаревић“. Он је на духовит и ироничан начин, већ преко наслова чланка „Господ-ин, грађанин, друг, поданик“, истакао постојећу промену која није само језичка. Промена је обухватала и значење речи, а истакнути след речи указивао је на измењене друштвене односе и промењени друштвени положај грађанских припадника: господин и грађанин, као слободан човек и сам свој господар, постао је друг и поданик, завистан од власти. С друге стране, код речи „господ-ин“ намерно је знаком указано на њено двоструко значење: „Господ“ (или „Господин“ - код Словенца и Хрвата) је реч која је означавала и у „новом друштву“ непожељног Бога, али и господина, владара, угледног грађанина (чиновника, лекара, професора, свештеника и сл).¹² Упоредо са речи „господин“, све више су из јавне употребе губиле и неке друге речи, попут речи „газда“. Па је поменути „Доколичаревић“ духовито закључио: „Има много наших људи који је не желе (мисли се на реч „газда“ - прим. Н.М.) за себе, јер се, веле они, многе газде

¹⁰ Д. Медаковић, *Ефемерис* III, 39.

¹¹ Љубодраг Ђурић, *Сјећања на људе и догађаје*, Београд 1989, 247-148. Иначе, Ђорђе Карађорђевић се одрекао престола марта 1909. године у корист брата Александра. Услед бројних испада и неприменог понашања, које је изгледа било последица параноје, током двадесетих година био је затворен у Бељу (годину дана) а онда и у Топоници код Ниша у којој је боравио од 1925. до 1941. године. С немачким одобрењем, окупацију је провео у Београду. Ослобођење Београда, октобра 1944, доживео је као своје сопствено ослобођење. О свом животу оставио је књигу сећања (Ђорђе Карађорђевић, *Истина о моме животу*, Београд 1969).

¹² *Република*, 24. август 1948, 3.

сада налазе у Пожаревцу, Митровици или неком другом сличном „уживалиштву“.¹³ Треба, такође, поменути и постепено нестајање речи „индустријалац“, „веле-трговац“, „банкар“ или „велепоседник“, које су се често криле иза речи „газда“. Занимљиво је приметити да је њихово „ишчезавање“ било праћено, бар у писаним документима (биографијама, стручним картонима или карактеристикама), уз додатак „бивши“, да би их потом, за оне који су имали среће, заменила реч која је означавала њихово ново занимање.¹⁴ Можда би се могло рећи да је докле год је употребљаван израз „бивши“ текао и онај болнији део процеса прилагођавања и навикавања на нови ред ствари у држави и друштву.

Уз промену поменутих друштвених конвенција ишла је и промена у употреби личних заменица приликом обраћања. Уместо дистанцираног „ви“, најчешће се чуло „ти“, које је из домена приватног прешло у домен јавног. Ова промена је имала идејно и политичко значење. Преко ње се показивао раскид са друштвеном неједнакошћу и отуђењеношћу и озваничавало рађање нове друштвене блискости и социјалне једнакости. С друге стране, будући да су револуционарне снаге преузеле главну улогу у борби за народне интересе, у јавном говору се све више користила и заменица „ми“ насупрот заменици „они“. Реч је о оштром одвајању нових револуционарних снага као групе и као поборника новог концепта друштвених односа од оних који то нису. „Ми“ су били прогресивни, напредни, добри, предмет угрожености и завера, док су „они“ били назадни, „штеточине“, „трули“, агресивни, извор сталне претње, „непријатељи“. У исто време, са употребом заменице „ми“, све се мање могла чути у јавном говору и заменица „ја“, која је означавала појединца са његовим специфичностима и индивидуалним одговорностима. Употреба заменице „ми“ изражавала је и широк простор намењен колективном идентификовању појединаца, док је простор остављен личном искуству и још више јавном исказу тог искуства знатно сужен. Појединац се и на овај начин утапао у масу. То је било у складу и са новим тежњама властодржаца, који су колектив и колективни интерес ставили на прво место насупрот приватном интересу. Свако издвајање носило је потенцијалну опасност да буде протумачено као друштвено непожељно. Оно је, у најбољем случају, подвођено под грађански индивидуализам и себичност, или, у најгорем, под „реак-

¹³ Исто. У поменутих местима су се налазили затвори у којима су, под оптужбом да су сарађивали са окупатором или се противили постојећем политичком и друштвеном уређењу, робили бројни припадници грађанства.

¹⁴ Примера ради, Живојин Томић, бивши оперски певач из Београда, радио је крајем 1948. године као благајник Месне земљорадничке задруге у Кладову (Архив Србије (АС), Президијум Народне Скупштине НРС, Записник са 31 седнице Президијума НРС, 9. децембар 1948. године).

ционарност“ и „непријатељство“.¹⁵ Поменути језички проблеми грађанских представника у послератно време описани су и у романима. Светлана Велмар-Јанковић, описујући то време у свом роману *Лагум*, указивала је и на раслојавање у употреби заменице „ти“. С једне стране, она се, вели поменута ауторка, употребљавала за „другове“, а с друге, и за „бившу господу“. У првом случају, „ти“ је било израз „поверења“, деловало је „упрошћено али светло“. За разлику од њега, друго „ти“ је садржавало „не само презир него и гађење, деловало је застрашујуће, наносећи талог не само сумње него и оптужбе“.¹⁶ У сваком случају, потреба да се избегну неугодности, терала је „бившу господу“ на коришћење нових речи у друштвеној комуникацији. То је, бар на формалном нивоу, обезбеђивало предуслов за интеграционе процесе грађанских припадника у ново друштвено и политичко окружење.

Из употребе је нестала озлоглашена реч „жандарм“, „полиција“ је постала „милиција“, а „гимнастика“ - „фискултура“. Истовремено је говор постајао идеолошки; не користити га било је, ако не опасно, оно „неудобно“, истицао је Угљеша Крстић.¹⁷ Мемоаристи помињу неопходност знања одређеног фонда идеолошких израза и реченичких склопова, које је требало само уклопити у одговарајући контекст и маскирати своје класно порекло. На пример, да би положила испит из историје сестра Светлане Велмар-Јанковић је учила све оне изразе које је често употребљавала оновремена штампа или су се чули у говорима представника револуционарне власти, попут „власт ненародних режима“, „трули буржоаски систем“ или „пропала грађанска класа“ и сл.¹⁸ У суштини, јавни говор је постајао један од начина за препознавање класних непријатеља, а могао је донети и многе непријатности попут падања на испиту из историје или неугодне погледе саговорника.

Употребна идеолошка вредност речи „реакција“, „народни непријатељ“, „шпекулант“ или „саботер“ требало је својом непрецизношћу да означи свакога ко другачије мисли или се за таквога сматра, зависно од политичке нужде. То су припадници грађанства доста брзо схватили познавајући разне људе оглашене за „народне непријатеље“ или „реакционаре“. На тај начин су поједине речи добиле и своја специфична значења. Можда је међу њима најчешће употребљавана, упра-

¹⁵ За горе поменуте наводе довољно је погледати оновремену штампу. Издавања која су уследила када су у питању појединачни примери везани су најпре за личност Јосипа Броза Тита и других партијских и државних руководилаца. У случају личности „из народа“ добар пример представљају ударници и рационализатори као појединци чији је рад за опште добро постао важан елемент у неговању „култа рада“.

¹⁶ Светлана Велмар Јанковић, *Лагум*, Београд 1991, 165-166.

¹⁷ У. Крстић, *Најлепши позив на свету..*, 89-91.

¹⁸ С. Велмар Јанковић, *Прозраци*, 245.

во, реч „реакционар“, будући да је, као погрдна и понижавајућа, могла да се, услед своје неодређености, лако „прикачи“ било коме. То је навело једног сарадника *Републике*, опет неидентификованог - мада не и са псеудонимом већ са иницијалима П. В. П. - да узме у одбрану, не „чисте реакционаре“ него све оне грађане који су добили тај „антисоцијални и понижавајући епитет“, а да се нису под њега могли подвести, ни по свом начину живота а ни по својим идејним ставовима. Нарочито је то случај с оним грађанским припадницима који су желели да на конференцијама или седницама прокоментаришу поједина питања, укажу објективно и реално на одређене проблеме, а чије се тумачење разликовало од званичне политике. Тада су се таква критичка запажања појединачно називана „реакционарним“, и водила су њиховом изопштавању из друштва.¹⁹ То је, с друге стране, имало за последицу да мислећи грађански представници, и не само они, у жељи да избегну етикетирање, прихвате постојећа схватања и „заћуте“.

С гледишта српског грађанства, уз употребу речи „реакција“, значај су имале синтагме „великосрпска реакција“, „великосрпски шовинизам“ или „великосрпски хегемонизам“, а неретко и заједно „великосрпски шовинизам и хегемонизам“. Сковане у Аустро-Угарској, оне су у међуратном периоду ушле у идеолошко-политички речник комуниста и осталих противника Југославије. Победом НОП-а и комуниста, као његове руководеће снаге, од 1944-1945. године, оне су добиле и реалну употребну вредност. Попут речи „реакција“ и оне су коришћење за сузбијање и онемогућавање националних осећања и интереса српског народа. Оне су биле готово увек присутне у говорима главних руководиоца револуције, нарочито онда када су се помињали бивши политички представници српског народа (Југословенска влада у емиграцији, краљ, Д. Михаиловића, М. Недића, али и поједини политички ангажовани грађански представници). Најчешће су се помињале у вези са решавањем националног питања у Југославији. У говорима Јосипа Броза Тита, поменуте синтагме, повремено су присутне, у складу с политичком потребом и приликом.²⁰ С обзиром да је симболизовао вођу свих југословенских народа, Тито је готово увек водио рачуна да оптужујуће синтагме равномерно распореди на бивше представнике свих народа. Занимљиво је поменути да, иако се од Оснивачког конгреса КП Србије борба против „великосрпског шовинизма и хегемонизма“ налазила међу приоритетним задацима, она није тако често коришћења у го-

¹⁹ П. В. П., „„Реакционар““, *Република*, 6. мај 1947, 5.

²⁰ Ј. Б. Тито је, уз бивше политичке представнике српског народа, најчешће употребљавао речи „издајници“, „сарадници окупатора“, неретко „српска реакција“, а тек повремено „српски хегемонисти“ (О томе више у: Ј. Б. Тито, *Говори и чланци I-II*, Загреб 1959).

ворима изван партијских састанака. Међутим, текст Моше Пијаде о Нацрту Устава Народне Републике Србије, с почетка 1947. године, је услед неумерене присутности оптужујућих флоскула представљао егземплар. У њему је најмање шеснаест пута употребио заједно „великосрпски шовинизам и хегемонизам“, при чему је на једној страни, готово у свакој реченици, присутна најмање осам пута. Усвајање Устава НР Србије био је, с гледишта власти, пригодан тренутак, да се о томе опет говори, посебно јер се сматрало, како то из текста произлази, да је са Уставом „српски народ коначно раскрстио са идејама хегемоније и великосрпског шовинизма,...“.²¹

Поред новог начина поздрављања, новог речника или старих речи којима се семантички круг проширио, грађански припадници су се навикавали су се и на бројне скраћенице. Савременицима се чинило да их „данас има...више него што их је икад било.“²² Неке су постојале врло кратко, док су се друге задржале. Оне су биле посебно приметне у именовању установа. Називи установа били су врло дугачки, па је најчешћи начин њихове творбе, од почетних слова речи у називу, био уједно и најједноставнији и најцелисходнији. Поменимо примера ради само неке попут НОВ и ПОЈ (Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије), АВНОЈ (Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије) ЦК КПЈ (Централни комитет Комунистичке партије Југославије), ИОНОО (Извршни одбор народноослободилачког одбора), АФЖ (Антифашистички фронт жена), или нешто компликованији АСНОС (Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије), ОЗН-а (Одељење заштите народа), УДБ-а (Управа државне безбедности)... Сваки грађански припадник, хтео то или не, морао је да их прихвати, посебно јер је имао посла ако не са сваком онда са понеком од њих. У званичним представкама и молбама које су грађански припадници, разним поводима, упућивали револуционарним властима најчешће се обраћало установи, а ређе појединцима - представницима власти. У случају овог другог обраћања било је мешања старог и новог начина комуникације. Без обзира који је начин употребљен стално су таква акта завршавана са „Смрт фашизму - Слобода народу“ или краће „С.Ф.- С.Н“. У исто време, пресуде и решења власти доношени су у „Име народа“, као главног носиоца суве-

²¹ Моша Пијаде, *Изабрани списи* I том 4 књига, Сабрана дела, Београд 1966, 280-292, О нацрту Устава Народне Републике Србије (изашао у *Борби*, 16. јануар 1947). Употреба поменутих синтагми била је чешћа међу водећим комунистима из Србије. То је било у непосредној вези са решавањем националног питања и са ставом да сваки народ треба сам да се обрачуна са непријатељима у сопственим редовима.

²² *Република*, 8. новембар 1949, 4.

ренитета. Раније су се исте доносиле у „Име Краља“. То такође сведочи о измењеним друштвено-политичким околностима које су имале и језички одраз.

С друге стране, неке речи су измениле своја значења, или су нова значења „утиснута“ у старе речи. Стара и добро позната реч – демократија, добила је нов садржај, у складу с новим вредностима које су револуционарне снаге промовисале. У односу на грађанско схватање демократије, уобличен је од стране нових снага појам „народне демократије“ као „новог типа“ демократије, или, како се то изјављивало, „демократије вишег типа“.²³

Још је занимљивија, а тога се сећају поједини грађански представници, употреба псовки. Псовке и псовање били израз културе, нивоа образовања и менталитета; било да је реч о кавгама или весељима, претњама, мржњи или гневу, псовке и псовање биле су редовни пратилац исказаних емотивна стања. Једино што их је разликовало јесте интонација, мимика или говор тела. Чинило се да је њихово присуство у јавном говору велико, па се једним текстом на њих осврнуо и Бранислав Миљковић. Он је сматрао да њихова честа употреба означава „...прибегавање и враћање природном говору, примитивном, оном из кога је проишао људски језик и који се састоји из крикова и покрета телом, говору који је у испољавању осећања изразитији него што би било објашњавање промишљањем, повезаним реченицама“.²⁴ Стога је он обазриво предлагао, вероватно правећи алузију на досељене у Београд доласком партизанске војске, да би било „занимљиво проучити откуд да у неким нашим пределима уопште нема псовања, док их је у другим веома много, и веома разноврсних, и стално се стварају нове“. Он је сматрао да се не може ни увести кажњавање псовача, имајући у виду један пример из двадесетих година када је у Београду полицајац на београдској станици „на лицу места“ кажњавао сваког ко ту опсује. Многи који су платили, међутим, отишли су нешто даље па су „устручили псовање“. С друге стране, ни убеђивање није начин да се искорени из говора псовање, па је поменути аутор, веровао да псовање „као претња и поклик, као израз мржње, све ће се више губити у усавршавању друштвених односа, само друштво ће га уклонити“.²⁵ Колико је било драматично велико присуство псовки и псовања у првим послератним годинама сведочи

²³ Илустрације ради, поменимо говор Ј. Б. Тита на Космају поводом устанка народа Србије 7. јула 1945. године, у којем је управо помињао изградњу демократије „новог типа“, као тип демократије различите од западне (Јосип Броз Тито, *Говори и чланци* I, 354, *Говор на Космају од 7. јула 1945. године*; *Борба*, 8 јул 1945, 1). Наравно, то питање често се помињало у периоду до избора новембра 1945. године.

²⁴ Бранислав Миљковић, „О псовци и псовању“, *Република*, 19. март 1946, 3.

²⁵ *Исто*.

и литература. Бранко В. Радичевић је, у приповетки *Жикула*, показао да у псовању „најчешће и највише страда мајка“.²⁶

На ове промене у језику, нарочито говорном, указивали су тих година и језички зналци попут Александра Белића и Станислава Винавера. Александар Белић писао је, већ почетком 1946. године, да су друштвене промене после рата изазвале не само оштар друштвени прелом већ и да су повукле за собом и стварање једног другачијег језика. Правећи паралелу са руским искуством, он је истицао да је дошло до „кварења језика“. Тако је једну врсту „кварења“ донела употреба руских речи, другу „одوماћење“ речи и појмова који је требало да буду „привременог типа“ попут разних скраћеница, које смо већ поменули, а које су означавале имена установа. Нарочити проблем, по Белићу, за говорни књижевни језик представљала је „средокраћа наших дијалеката“. Због тога је он записао да „...дијалектизми у облицима, у изговору и у акценту руше основне стубове правилности књижевног језика“. Излаз је видео у томе да се обавезно у школи и јавној сцени „лепота говорног језика мора неговати као и писменост“.²⁷ Станислав Винавер, који се после рата ретко оглашавао, и који је на седницама Удружења књижевника Србије изабрао да ћути и да се, осим формалне сарадње, не приближи превише режиму, попут агилног Милана Богдановића,²⁸ је, такође, на нешто другачији начин указивао на сличне промене у језику после рата. Он је посебну пажњу посветио београдском говорном језику. У чланку из 1950. године, када је процес „либерализације“ друштвеног живота и стваралаштва већ започео, он је, додуше у алузијама и помало саркастично, уочавао читав низ елемената који су тај језик променили посредством „народа“, а не књижевника. „Народ“ су чинили сви они који су се доселили у Београд после рата а говорили су језиком који је одступао од књижевног. То је утицало на мењање и самог београдског говорног језика. Мењање је требало да постигне сасвим одређени језички циљ, који је Винавер подсмешљиво сажео у: „... прегледност и економичност на-

²⁶ Песник Бранко Радичевић је навео преко десет придевских облика који су коришћени у псовању мајке. Тако је она „...крвава и прљава, и пресвета и преподобна и погана и покварена и мила и предрага, и највољенија и једина, и презрена и превејана“ (Б. В. Радичевић, „Жикула“ у: *Такав је живот*, Београд 1988, 127-136).

²⁷ Александар Белић, „Наш књижевни језик“, *Наша књижевност*, фебруар 1946, год. I, књ. I, све. 2, Београд 1946, 214-222

²⁸ По свему судећи Милан Богдановић је био још пре рата окренут идејама левице што се исказивало у прихватању социјалне књижевности. Отуда му није било тешко да после рата прихвати ново стање у друштву. Међутим, Драгољуб Јовановић је истицао да је Богдановић осећао „дубоки презир“, „за све што се ради у новој Југославији“, али и да је његова тежња за конформизмом била јача од дешавања у културној политици (Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...: медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005, 163-166).

пора, средствима која су виспrena и духовита, а пре свега мелодична“. Он је уочио и двадесет и два елемента промене. Тако је београдски говорни језик попримио другачије акценте, реченичне склопове, „лом падежа“ Граматика је постала „гипкија“, и из ње је много тога избачено, а интонација је добила већу улогу („боја гласа“, „муклост“, „паузе“ и сл.). У језику се осетило „огромно богатство метафора“, а исто тако и глагола. Са нарочитом иронијом је опажао повећано присуство будућег времена („много је више будућег времена него икад“), па је чак уочио и да постоји будуће време - претње, као, на пример, конструкција са „има да...“. У исто време, променила се и улога личних заменица, о чему смо већ говорили, и сл.²⁹ Дакле, већ су савременици примећивали да је са друштвеним преображајем дошло и до промена у језику, нарочито оном говорном. Њихова запажања имала су специфичну ноту критике, која је истицала пре свега оне негативне стране језичких промена.

Насупрот и упоредо с језичким променама, приметна је и појава да се очува и задржи стари грађански начин комуникације. Он се може сагледавати на најмање три нивоа. На првом нивоу, који је видљив у кругу класних истомишљеника и међу очуваним пријатељствима, он је и даље трајао. Око тога нема спора. Други ниво приметан је у кругу грађанских припадника који су прихватили сарадњу с новим режимом. Он је и најзанимљивији јер открива у којој мери је нарушен, односно очуван грађански начин комуникације. Трећи ниво се исказивао као комуникација грађанских припадника са институцијама власти или са личностима које су их оличавале. Будући да је имао званичан карактер, он је не само највидљивији него је захтевао прихватање новог начина комуникације. Прва два нивоа најбоље се могу пратити преко еписторалног наслеђа грађанских припадника, а последњи преко представки којима су се грађански припадници обраћали представницима власти. Занимљиво је писмо које је, пре расформиравања Гранапа, упутио представник Гранапа Душан Покимица 1948. године из Скопља представнику у Загреб, извесном господину Кнежевићу.³⁰ У писму полуприватног карактера виде се двојица људи, очигледно стручњака, који користе један другачији облик комуникације од оног који је био на снази већ три године након рата. У питању је уобичајена форма грађанског титуларног ословљавања са „Драги господине Кнежевићу...“, као облик карактеристичан за писма, али и облик који је представљао „оазу“ у приватној комуникацији у којој су „другови“ и „другарице“ постале основни облици ословљавања. И поред очигледно пријатељског тона, такав об-

²⁹ Станислав Винавер, „Београдски говорни језик“, *Република*, 22. август 1950, 3.

³⁰ Историјски архив Београд (ИАБ), Градско народно предузеће „Гранап“, инв. број 73, 74, акт без броја; Писмо Душана Покимице - госп. Кнежевићу, Скопље, 18. јул 1948.

лик задржан је до краја, па се писмо завршава: „Сада много поздрављам Вашу госпођу, као и сина, а такођер нашег Јерка, Фридрика, г. Чуљата и све остале наше добре пријатеље и познанике, а Вас као и увек пуно поздравља и воли Ваш Душан Покимица“.³¹

У односу на овај један пример представника пословног грађанства, упечатљивији су примери писма Исидоре Секулић и Вељка Петровића, као истакнутих представника елите српског грађанства која се интегрисала у ново друштво. Њихова писма бројношћу, континуираношћу и временским распоном који обухватају омогућавају да се очи опстајање (или промена) грађанског начина комуникације. Исидора Секулић, иако после рата активна у јавном животу, ни у једном писму (од 127 објављених) који је упутила пријатељима и пословним сарадницима после рата није нарушила формални грађански начин комуникације.³² Ни Вељко Петровић није напустио (изузев ретко) у приватној или полуприватној комуникацији свој „класни“ начин изражавања. Њена и његова преписка са, на пример, Младеном Лесковцем, довољно речито сведочи о томе. У њима нема ословљавања са „друже“, нити употреба личне заменице „ти“, иако је њихово познанство било дуготрајно. У преписци се користе заменице „ви“, „ваш“, „вама“ или „Драги Младене“ и „Драги господине“, као облици карактеристични за писма, али и облик комуникације кога одликује међусобно поштовање и конвенционална љубазност. У томе нема разлике између времена пре рата, непосредно после рата и нешто каснијег периода када су друштвено-политичке прилике постале слободније. Једино одступање постоји код В. Петровића у спољној форми писма (односно адресирању) где се користи реч „друг“, што на извештан начин говори о његовом свеснијем и дубљем компромису.³³ Истине ради, тон и начин комуникације је нешто другачији када су у питању Милош Хаџић или Сава Јосић које ословљава са „Драги друже...“.³⁴ Дакле, поменути примери показују различитост тих људи, навикнутост на свој начин комуникације, опстајање таквог начина комуникације у времену које га је променило, али и нешто друго – „избегавање“ да се наруше одраније успостављени пријатељски односи.

Када је у питању комуникација између грађанских представника и институција власти свакако је најраширенији облик онај у коме су се грађански припадници обраћали директно институцијама власти, а

³¹ Исто.

³² Исидора Секулић, *Писма*, 421-580

³³ Видети о томе у: Вељко Петровић, *Писма 1904-1964. Из збирке писама Рукописног одељења Матице српске*, Нови Сад 1997, 221-303, Писма Вељка Петровића - Младену Лесковцу.

³⁴ Исто, 306-311, 315-319,....., Писма Вељка Петровића - Милошу Хаџићу и Сави Јосићу.

не личностима које су ту власт персонификовале. На тај начин избегавана је употреба речи попут „господине“ и сл. Међутим, нису тако ретке представке упућене појединим личностима на власти, нарочито у оним случајевима када се настојало да оне буду упознате са учињеном неправдом. У тим случајевима оне су носиле печат раније грађанске комуникације. Ако су такви примери 1945. године израз прелазног стања и навикавање на нове односе, за 1948. годину се то не би могло рећи. Грађански политичар и потпредседник Владе ФНРЈ Јаша Продановић није у том погледу адекватан пример, пошто су га због година и политичких уверења представници нове југословенске власти прихватили и толерисали. Неки други примери показују да су грађански припадници одбијали да прихвате нова правила, и да су љубоморно чували свој грађански начин комуникације. Тако је инж. Ђорђе Златковић, фебруара 1948. године, писао „Господину Председнику“ Благоју Нешковићу да размотри одлуку о експропријацији његове куће и плаца у улици Народног фронта бр. 82 у Београду.³⁵

Партија је такав однос међусобне комуникације и понашања подводила под разна имена, најчешће под „малограђански утицај“. Сасвим ретко употребљаван је назив „грађанштина“. У једном извештају из 1952. године о стању у Грађевинско средње техничкој школи у Београду, под овим задњим називом подразумевало се „наметање међусобног грађанског односа, поштовање њихових дугогодишњих и предратних искустава у струци и настави, одржавање „хармоније“ у колективу на неки углађен, типично предратни начин, при чему приказују себе непогрешивим“. Партија је истицала да је то нарочито приметно код старијих наставника. Међу њима је њих неколико, заједно са директором, у школи од њеног оснивања 1924. године. Они су били, како је то забележено, „индиферентни“ према политици Партије. У сваком случају, мали утицај Партије (од 47 наставника само су шесторица били чланови КП, и сви углавном млади) и дугогодишњи заједнички рад утицали су на упорно одржавање грађанских норми понашања.³⁶

Да је врло тешко одрећи се васпитања и културе коју су појединци стекли у грађанској породици и предратном грађанском друштву показује и разликовање које су међу собом чинили и сами комунисти. Примећивало се 1952. године да се у фабрици дувана у Нишу комунисти

³⁵ АС Министарство финансија Народне Републике Србије (МФ НРС), Експропријација 1947-1949, к-604, Писмо инж. Ђорђа Златковића - Председнику Владе НРС Благоју Нешковићу, Београд, 28. фебруар 1948.

³⁶ АС, Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Комисија за привреду 1951-1952, к-1/4, Извештај екипе ЦК КПС са обиласка Грађевинске средње техничке школе у Београду, јун 1952.

међу собом „ословљавају са господине и госпођо“. Комерцијалног руководиоца, такође члана КП, сви су „звали господином“. Он је такав начин ословљавања подржавао и на исти начин се обраћао осталим службеницима. Сами комунисти у фабрици сматрали су да је такав начин ословљавања „правилан“ јер „како се може старој жени рећи другше, она мени не може бити другарица“. ³⁷ Мирко Тепавац се сећао да је, у време када реч „господин“ била презрена, комуниста Марко Никезић био „„господин“ међу комунистима у најбољем смислу те речи“, мислећи на његово разликовање у васпитању, начину комуникације и погледу особина. Ако се томе придода да М. Никезић није одступао ни од навике да „сваког ословљавао са „Ви“ од непосредних сарадника до шофера, чак и партијске другове па и већину његовог Централног комитета“ онда се добија слика једног од ретких грађана који није своју културу понашања подредио и прилагодио новом духу времена ни партијском диктату. ³⁸ У педесетим годинама је обнављање тих грађанских вредности било још изразитије, чак толико да је на Другом пленуму ЦК СКЈ у лето 1953. године реаговао Јосип Броз Тито, опомињући да то није „безазлена ствар“. ³⁹ Од овога треба разликовати „лажни аристократи стил“ који су почеле да негују жене партијских и државних функционера, а који је критиковао М. Ђилас у поменутом чланку „Анатомија једног морала“.

Дакле, и поред тога што је од рата прошло неколико година извесни облици грађанске културе су опстајали. Њихово истицање у изворима било је резултат борбе против непријатељских утицаја, о чему је говорио М. Ђилас већ на Петом конгресу КПЈ јула 1948. године, именујући изворе тог утицаја. ⁴⁰ Ако је одржавање грађанског начина понашања и опхођења било сасвим разумљиво и прихватљиво међу грађанским припадницима (у овом случају „старим професорима“), утолико је њихово испољавање међу комунистима било проблематично. Код комуниста оно је сведочило о немогућности да се мењају, наслеђеним моралним обзирима у којима је поштовање старијег имало и језички исказ.

³⁷ АС, ЦК СКС, Комисија за привреду, к-1/4, Из стенографских белешки и записника СК и ГК. „Неки подаци о основној организацији у привредним предузећима“, 1952.

³⁸ Александар Ненадовић, *Мирко Тепавац: сећања и коментари*, Београд 1998, 44-45.

³⁹ Наведено према: Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада*, Београд 1996, 203.

⁴⁰ Према Миловану Ђиласу три су извора непријатељског утицаја против којих се Партија борила после рата и против којих је требала да се бори у наредном периоду. То су утицај „идеолошког мрачњаштва империјалиста и њихове пропаганде“, утицај „с власти оборених капиталистичких клика у граду и на селу“, и утицај „малограђанске стихије“. Сва три утицаја се међусобно преплићу и неопходна је стална борба у којој је пресудну улогу требала да одигра „васпитна улога Партије“ (*V конгрес Комунистичке партије Југославије 21-28 јул 1948*. Стенографске белешке, 221-222, М. Ђилас, Извештај о агитационо-пропагандном раду).

Nataša MILICEVIC

„GENTLEMAN - BOURGEOIS – CITIZEN – COMRADE - SUBJECT“:
SOCIAL CHANGES AND LANGUAGE IN SERBIA 1944-1950

Summary

The paper follows the correlation between the political and social changes and language in Serbia/Yugoslavia within the first few years after the World War II. Analysis showed that language by which people commune and communicate with each other, express their views, wishes, and so on, did not remain the same before and after the war. The language strongly reflected the political, economic, cultural and social changes of the post-war times. Language and speech got distinctly political and ideological characteristics. Such type of change represented the intentional changes promoted by the Communist Party of Yugoslavia (CPY), being the main force of the revolutionary power. Therefore, it became very important to break the links with the old society and announce the establishment of the „new” one. Consequently, the revolutionary features in speech and language, so typical of the CPY, overwhelmed the public and private life. These features enabled the Serbian middle class members, seen as the class and political enemies, to be either separated from the rest of society or forced to accept the new social relations. The most distinctive changes were those pertaining to greetings and addressing people (instead of „gentleman/sir“ and „madam/lady“ the word „comrade“ was introduced, while the use of a pronoun „you“ (second person singular-familiar) was initiated instead of a pronoun „You“ (second person singular-respectful)⁴¹. It is almost the same with the gradual disappearance from use of certain words, such as the „landlord“, „banker“, „industrialist“ or „gendarme“, etc. In other cases it is noticeable that some words were changed („militia“ was introduced instead of the word „police“), while there are cases in which existing words got specific meanings („reaction“), etc. The changes were supposed to witness about the new social equality in which there was no space for distinction or differences between people whether by virtue of inherited rights or on the basis of their social and economic status. Members of society, even those who had been involved in the creation of the „new society“, did not get used to the new vocabulary neither fast nor easy, sometimes due to their inherited cultural habits (respect for authorities or elderly people) and sometimes because of their persistent refusal to accept the new reality in social relations. Unlike the older generation of Serbian middle class who partially accepted the mentioned linguistic changes-mostly only when they had to (in official communication), the younger generation, who supported the new political and social system, was much

⁴¹ Polite and formal way of addressing someone in Serbian language.

faster and easier with adapting themselves and adopting the new vocabulary. The older generation of bourgeoisie was trying to preserve and retain the old, bourgeois way of communication to the extent possible and thus preserve certain elements of their own identity. This is particularly noticeable in communication and behavior of the bourgeois within their own middle class (bourgeoise) groups. However, the new words and speech - as an expression of social and political changes and new values - were increasingly invading the public and private lives. At the same time, those new words and speech were changing the society consciousness and witnessed about the changes of the societal identity.